

Kognitivní věda – literatura, teorie literatury, hermeneutika

JIŘÍ TRÁVNÍČEK, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Brno
Filozofická fakulta UK, Praha

Fedorovi Matejovovi

Literatura jako předmět a literární teorie jako obor byly zasaženy „kognitivní revolucí“ poměrně pozdě. Mark Johnson s Georgem Lakoffem se sice ve své knize *Metaphors We Live By* (1980) věnují metafoře, tradičně velkému literárněteoretickému tématu, ale činí tak bez zřetele k poezii a literatuře. Příklady si berou z běžné a každodenní mluvy americké angličtiny, případně z novin a vůbec z oblastí, kde se prosazuje spíše praktický vztah k jazyku. Zastáncem toho, aby se kognitivní vědy staly ústrojnou součástí teorie literatury, je Mark Turner. Ve svém úsilí se snaží propojit metody lingvistické a literárněvědné s těmi, které nabízejí kognitivní vědy. Vychází z toho, že jazyk každodenní zkušenosti a jazyk literatury mají společný základ – oba se nějakým způsobem vztahují k procesům myšlení a činností naší mysli. V první fázi svého díla se Turner věnuje především metafoře, k níž si materiál obstarává v literatuře, kterou chápe – v souzvuku s Johnsonem a Lakoffem – nikoli jako „záležitost slov“, nýbrž jako „základní modus kognice, který působí na veškeré lidské myšlení a činnosti, včetně každodenního jazyka a jazyka básnického“ (Turner 1987: 3-4). V knihách *Death is the Mother of Beauty* (1987) a *More than Cool Reason* (1989, spolu M. Lakoffem) se pokouší toto pojetí rozpracovat na materiálu z anglické poezie. V obou se Turner snaží jednak prohloubit teoretické vazby mezi literární teorií a kognitivními vědami, jednak se snaží ukázat, jak bohatým materiálem je básnická řeč: „dobrá literatura je působivá, protože mistrně využívá náš kognitivní aparát a manipuluje s ním“ (tamt.: 1987: 9). Literatura není postavena proti jazyku – jako jazyk „jiných“ zákonitostí a odlišného modelování (jak to činili formalisté a strukturalisté). S tím souvisí i úkol kritika; ten by se – podle Turnera – neměl věnovat jen těm místům, která jsou nějak tvárně zajímavá a v nichž se nějak zcizuje náš navyklý pohled na svět. Měl by se věnovat i místům nekomplikovaným a jasným, neboť zde je na kritika políčena otázka, a sice taková, které se on většinou vyhýbá: „Jak je text schopen vlastně být jednoduchý?“ (tamt.: 10). V knize *Reading Minds. The Study of English in the Age of Cognitive Science* (1991) Mark Turner promýšlí současný stav anglistiky a vytyčuje jeho příští směry, které – jak jinak – budou muset vzít v potaz jejich kognitivní základ. Studium jazykových struktur je třeba zkoumat ve světle toho, že jde o akty naší mysli, tedy že v jazyce máme co činit také s vlastním konceptuálním aparátem. – Byla-li metafora prvním dotykem literární teorie a kognitivních věd (jejich prvním velkým společným tématem), pak druhým je *vyprávění a příběh*. V knize *The Literary*

Mind dochází Turner k podobným závěrům, k jakým došel nad metaforou: i vyprávění se stává předchůdnou strukturou, způsobem, jímž si organizujeme své myšlení, tj. způsobem, který předchází myšlení pojmové. Vypadá to téměř, jako by po entitě prostorové byla logicky na řadě klíčová entita časová. V knize o vyprávění nadto Turner argumentuje, že naše mysl je ze své podstaty literární; z jiné strany: „literární mysl není zvláštním druhem myslí [...], je to naše základní mysl“ (Turner 1996: v). – Literatura v kognitivistické perspektivě přestává být svébytným útvarem, který musíme zkoumat pouze v jeho vlastních zákonitostech. Iniciativa je odebrána jazyku ve prospěch myslí, psaní ve prospěch toho, z čeho se toto psaní (a současně i čtení) napájí: „Pokud by se dala současná literární věda široce charakterizovat jako psaní o psaní, pak kognitivní věda by se dala charakterizovat jako myšlení o myšlení“ (Bizup-Kintgen: 842).

Vyprávění se tak z tohoto pohledu stává kognitivním procesem (či kognitivním artefaktem) par excellence. Nadto se toto poznání může opřít o paralelně se rozvíjející aktivitu v teorii vyprávění. – David Herman se v obsáhlé recenzi *Encyclopedia of the Cognitive Science* (vydanou Massachusetts Institut of Technology v roce 1999), kterou lze považovat za zatím nejreprezentativnější syntézu kognitivních věd, pozastavuje nad tím, že se v hesláři nenašlo místo pro „vyprávění“. Současná teorie vyprávění – soudí recenzent – je vybavena dostatečně jemným aparátem na to, aby se jím daly uchopit i některé jevy vlastní kognitivním vědám. Takto Herman např. tvrdí, že perspektiva 1. osoby (vlastní mentální stavy) a perspektiva 3. osoby (mentální stavy jiných) se výborně hodí k vyprávění v první (homodiegetické) a ve třetí osobě (heterodiegetické). Vyprávění (*narrative*) je důležitým zdrojem analogického myšlení, neboť poskytuje výhodné kognitivní a komunikační prostředí, v němž lze sledovat to, jak situace a události, jinde nesouvislé a izolované, tvoří jednotu a řád. V situaci, v níž se ocitly jak teorie vyprávění, tak kognitivní vědy, lze podle Hermana těžit ze vzájemné inspirace: kognitivní vědy otevírají teorii vyprávění otázky, na které dosud nepotřebovala odpovědět; teorie vyprávění zase může nabídnout kognitivním vědám subtilní aparát a nadto se ukazuje, že spousta problémů, před které jsou kognitivní vědy postaveny, už teorie vyprávění v nějaké podobě kdysi rozpracovala. Území, na němž by se obě oblasti mohly setkat, je poznání, že vyprávění není jen jazykovou konstrukcí, ale také svébytným druhem porozumění: „narrativní porozumění je procesem, jímž (re)konstruujeme světy příběhů, a to na základě textových signálů a důsledků, které umožňují“ (Herman 2000: 26). Světy příběhů jsou tedy mentálními modely, které mají tuto podobu: „kdo dělal co a s kým, kdy, kde, proč a jakým způsobem ve světě, ke kterému se recipienti vztahují (*relocate*) (tam.: 25-26). Sám Herman se snaží tyto teoretické vývody ukotvit – zejména ve své studii o *Beowulfovi*, v níž hledá, jak jednotlivé vyprávěčské postupy tohoto staroanglického eposu souvisejí s kognitivními strukturami.

Turnerův a Hermanův přístup (Herman mj. napsal obsáhlou – a z velké části polemickou – recenzi na *Literary Mind*) otevírají otázky po vztahu myslí a jazyka/vyprávění. Proč popisujeme svět jako něco, co se děje „vně“ a „tam“, když jediný způsob, jímž se nám svět dává, je „vevnit“ – jako elektronické pulsy v našich neuronech? Takto sugestivně se ptá Norman N. Holland (2002). Pokud toto stanovisko domyslíme, pak tedy proč studujeme texty, když pravou skutečností myslí je mozek a jeho činnosti? Ideální by tedy

bylo studovat elektrochemické výboje při tom, když čteme pohádku, případně sledovat, jak se tyto impulsy mění, když hrdina je v ohrožení a když dospěl ke šťastnému konci. Atd. Tohle je však – dovozuje dále Holland – iluzorní a zavádějící. Jazyk a jeho projevy, artefakty kultury, způsoby jednání atd. studujeme proto, že naše vjemy jsou vždy vjemy něčeho. Radikální materialismus neurologů, podle něhož jediná „pravda“ se nachází v mozku, je nepatřičnou redukcí. Naše vjemy jsou vždy vjemy něčeho. Tvrzení, že „vjemy se uskutečňují v našich mozcích, neříká vůbec nic o věci, jíž se vjemy týkají“ (Holland 2002: 29; zdůraznění autorovo). Lze to však i obrátit: věc je vždy věcí danou vjemem (odpovědí mozku na svět). Holland tvrdí, že především recepční estetika by neměla zůstávat jen u konstatování, že význam se vykonává v aktu čtení, ale měla by toto vykonávání empiricky zkoumat. V tomto smyslu vede – spolu s jinými americkými kritiky (S. Fishem, C. A. Hamiltonem) – i svou kritiku Wolfganga Isera. Tomuto čelnému představiteli recepční estetiky vytýká přílišnou spekulativnost a to, že své vývody nepodkládá příklady. Jinými slovy: recepční teorie bez empirie a také bez ohledu na kognitivní procesy je nedůvěryhodná.

Vztahu literární teorie a kognitivních věd se zatím asi v největší šíři věnovalo jedno celé číslo *Stanford Humanities Review* (z roku 1995). Shromáždilo se tu 37 příspěvků – hlavní článek Herberta A. Simona, předního odborníka na kognitivní vědu a spoluzakladatele umělé inteligence, 35 reakcí na něj a závěrečná Simonova odpověď svým kritikům. V úvodu se praví, že je nutno překonat staré subjekto-objektové (resp. *humanities* vs. *science*) rozdělení; jisté nebezpečí se vidí v tom, že kognitivní věda zatím nabízí příliš úzké pojetí jazyka, které nemusí stačit k uchopení složitých významových procesů spjatých s literaturou. Další předběžná teoretická námitka je, že nebere v úvahu významovou nestabilitu a performativní aspekty jazyka literárních děl. Pokud jde o hlavní článek Simonův, pak jeho autor setrvává částečně v proklamativní a programové rovině: „kognitivní věda dosáhla takového místa v porozumění lidského myšlení, kde může říct podstatné věci o literární vědě“ (Simon 1995: 1). Dále soudí, že literární věda se zaměřuje na význam, jak je přítomen v textech, kognitivní věda na myšlení, což by mohlo zakládat široké styčné pole. Obě oblasti však zatím mají málo vědomostí o sobě samých. Celou další úvahu vede Simon o významu, o tom, jak a kde se význam nabývá. Tuto otázku spatřuje jako hlavní pro rozlišení různých škol a metod. Důležitou roli při vytváření významu hraje rozpoznání a paměť: „Význam textu je dán vztahem mezi textem samotným a aktuálním stavem čtenářovy paměti, jejím kontextem a stavem aktivace“ (tamt.: 7); význam je vždy významem pro někoho. Ve svém základu pak není rozdílu mezi významem pro čtenáře, kritika a autora. Významy sídlí v hlavě, přitom naše hlavy obsahují „složitě neurální síť“; z toho – podle Simona – plyne, že „můžeme umístit významy do symbolických struktur, které tyto síť obsahují. Neurony nebo symboly, obojí jsou schémata.“ (tamt.: 24). Do diskuse přispěli mj. H. L. Dreyfus, M. Turner, N. N. Holland, F. Varela, R. Vinograd, přičemž spektrum reakcí by se dalo rozdělit mezi póly rezervovanosti a odmítnutí; někde uprostřed by se nacházela kritičnost, kolem níž kroužilo nejvíce příspěvků. Simonovi se vytýkalo, že jeho pojetí významu je příliš úzké a mechanické; že význam nesídlí (jen) v hlavě, ale je (také) vázán jistým souborem pravidel a norem, resp. že význam je vztah – autora, textu a čtenáře; význam nemá pevné sídlo: tak jako je text v mysli, je i mysl v textu. Za autorovou jistou velkory-

sostí, jíž nabízí překonat mezeru mezi *sciences* a *humanities*, je spatřována spíše blahoslono-
sklonnost, případně intelektuální převaha nad tématem. Jiný díl výtek směřuje k tomu, že
Simon z pozice kognitivní vědy přichází na to, na co už – z pozice samotné literární teorie
přišli jiní – např. I. A. Richards.

Kognitivní věda se ve vztahu k literatuře legitimizuje především tím, že hledá skryté
(mentální) zdroje metafory, toho, jak funguje příběh či barevná symbolika u anglických
romantických básníků. Metafora či vyprávění tak nejsou pojaty jako rétorické struktury,
ale jako předpoklady, předchůdná půda. To kognitivní vědy nemůže neuvést v dotyk
s hermeneutikou. Třebaže kognitivní vědci programově odmítají tradiční Diltheyovo roz-
dělení věd, na ty, které pracují v modu vysvětlení (*Naturwissenschaften*, *sciences*) a na
ty, kterým je vlastní modus rozumění (*Geisteswissenschaften*, *humanities*), přece i jejich
praxe se dobírá interpretace jevů. Tyto jevy jsou svou povahou lidské, a proto jejich
společnou půdou je význam. Shaun Gallagher, filozof z University of Central Florida,
který se ve svém díle snaží spojovat tradici kontinentální filozofie (zejména fenomenolo-
gii a hermeneutiku) s výboji kognitivních věd, si ve svém článku „Hermeneutics and
Cognitive Sciences“ všiml několika pozoruhodných podobností mezi kognitivními vě-
dami a hermeneutikou. Gallagher si na úvod vytyčuje tři otázky:

- (1) *Jak poznáváme objekty?* – zde se ukazuje, že hermeneutika a kognitivní vědy
nejsou v opozici;
- (2) *Jak poznáváme situace?* – zde se ukazuje, že hermeneutika může být nápo-
mocna kognitivním vědám;
- (3) *Jak rozumíme jiným lidem?* – zde se ukazuje, jak kognitivní vědy mohou při-
spět hermeneutice.

Ve svém poznávání se podle něj nezabýváme čistými objekty (jejich popisem), ale
hledáme, co tyto na první pohled nespojitě kusy informace dává dohromady, co zaručuje,
že nový objekt dokážeme umístit do již existujícího „interpretativního schématu, který
nám do určité míry ulehčí rozumění“ (Gallagher 2002: 5). Objekt tedy podléhá schématu,
prototypu, přičemž „prototyp je cesta k hermeneutickému kruhu“, to proto, že „prototypy
jsou jako paprskovité organizace významu“ (tamt.: 6); jsou tedy spíše záležitostí stupně,
čímž také „počítají s jistou relativitou“. Počítačové modely lidské mysli byly kdysi úspěšné,
protože nemusely brát ohled na situace, v níž probíhají naše každodenní činnosti. Jinými
slovy: počítačové programy (modely) nedokáží jev vidět jako součást situace. Počítačový
program (a umělá inteligence) postrádá schopnost praktické moudrosti (*frónesis*), která
plyne právě z reakce na dílčí situaci. Na druhé straně – soudí Gallagher – kognitivní vědy
svými zkoumáním v oblasti neurologie, vývoje dětské psychiky atd. jsou schopny pos-
kytnout detailně zpracované poznání, kterým přispívá k hermeneutickému pojetí ele-
mentárního (nižšího) a empatického (vyššího) porozumění.

Metafora, vyprávění, stanfordská debata i Gallagherův článek – to vše nám – na po-
zadí dalších kognitivistických průzkumů literatury¹ – dává příležitost, abychom si učinili
dílčí závěry o přínosu kognitivní vědy ke studiu literatury (umění, kultury):

---

¹ Jmenujme alespoň některé další osobnosti, které se zabývají vztahem kognice a literatury, resp. hledáním
toho, jakou roli mohou sehrát kognitivní vědy v rámci teorie literatury: Reuven Tsur, Marie-Laure

Kognitivní věda/vědy rozhodně nemají zázračné nástroje, jimiž by otevřely nové oblasti poznání; spíše vrhají nové světlo na již známé věci (význam, metafora, vyprávění);

Kognitivní věda učí vidět tradiční prostředky poetiky jako dvoudílné struktury: (a) jako jazykové a textové prostředky významové výstavby (poetika, klasický strukturalismus) a zároveň (b) jako kognitivní či mentální rámce, díky nimž jsou tyto prostředky umožněny;

Účinnější se kognitivní věda ukazuje pro teorii literatury tam, kde se nabízí jako inspirace v pozadí; pokusy o přímočaré „mentální“ či dokonce „neurální“ interpretace působí většinou dost rozpačitě a násilně;

S kognitivní vědou musí rozhodně vážně počítat především teorie zaměřené na čtenáře. Podle nich je dílo především účinek, přitom nelze obejít fakt, že sídlem tohoto účinku je čtenářova mysl;

Sympatickým rysem kognitivních věd je, že otevírají jiný pohled na literaturu, než na jaký jsme zvyklí z modernistických estetik: hodno pozoru není jen to, co je nějak výjimečné a co tedy porušuje předchozí normy, ale právě to, co vykazuje společné rysy s každodenními modely chování a jednání;

Zatím se zdá, že ve vztahu k literatuře (umění a kultuře) mají kognitivní vědy značně silnější stránku programovou (vytyčovací) než interpretační s jedinou výjimkou – a tou je zkoumání metafor;

Ukazuje se, že ve vztahu k literatuře čistá kognitivní teorie není možná; v těch nejpodněnějších pracích jde vždy o spolupráci kognitivní vědy s různými metodologiemi teorie literatury, studií kultur (*cultural studies*), sociologie, psychologie a sociologie.

* * *

Dějiny moderní literárněvědné reflexe lze – ve velmi obecném naskicování – popsat jako posun po ose literární komunikace *autor – text – čtenář*. Nejdříve máme co činit se zaměřením na *autora*, na dobu, v níž působil a na podmínky, které ho utvářely (pozitivismus). Následuje posun k *dílu* jako svého druhu autonomní jazykové struktuře (formalismus a strukturalismus). Posléze se přechází na *čtenáře*, přičemž se zkoumá způsob, jímž je vepsána do díla i jeho proměnlivá historická role (recepční estetika, směry orientované na čtenáře). Kognitivní věda se stává jakousi výspou v rámci posledně jmenovaného projektu, ba jde o jeho logické vyústění. Pokud už je problém čtenáře nastolen, pak se nelze spokojit jen s jeho sociologickým či obecně antropologickým obrazem, ale je nutné nastolit otázku, jak čte, jakým způsobem si ve své recepci organizuje významy, co mu umožňuje číst právě takto, jaké jsou mentální podmínky jeho recipientské role. Odpovědi, které kognitivní věda nabízí, nejsou ani jednoznačné, ani jednoduché. Nejpřesvědčivější, zdá se, jsou pak ty pokusy, které vnímají čtení nikoli jako neuronální akt (činnost mozku), nýbrž jako akt mentální (činnost mysli), jakkoli žádné „měkké“ (mentalistické) tázání se neobejde bez alespoň vědomí „tvrdého“ (neuronálního) pozadí.

Ryanová, Alan Palmer, Manfred Jahn, Porter H. Abbott, Roger C. Shank, Alan Richardson, Nicholae Babite, Robert de Beaugrande, Mary Thomas Craneová, David S. Miall, Don Kuiken, Rolf A. Zwaan.

- BIZUP, Joseph M. – KINTGEN, Eugene R. „The Cognitive Paradigm in Literary Studies“. *College English* 55 (1993) : 841-57.
- GALLAGHER, Shon. „Hermeneutics and Cognitive Sciences“ (<http://pegasus.cc.ucf.edu/~gallagher/gall04h&cs.html>) [2002].
- HERMAN, David. „Narratology As a Cognitive Science“. *Image [&] Narrative. Online Magazine of the Visual Narrative*. Issue 1. Cognitive Narratology (<http://www.imageandnarrative.be/narratology/davidherman.htm>) [2000].
- HOLLAND, Norman N. „Where is a Text? A Neurological View“. *New Literary History* 33 (2002): 21-38.
- LAKOFF, George – TURNER, Mark. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago-London : The University of Chicago Press, 1989.
- SIMON, Herbert . „Literary Criticism: A Cognitive Approach“. *Stanford Humanities Review* 4 (Spring 1994): 1-26.
- TURNER, Mark. *Literary Mind. The Origins of Thought and Language*. New York-Oxford : Oxford UP, 1996.
- , *Death Is the Mother of Beauty. Mind, Metaphor, Criticism*. Christchurch : Cybereditions, 2000/1987.
- , *Cognitive Dimensions of Social Sciences*. Oxford : Oxford UP, 2001.